

Маст. Љубица Вујновић,
асистенткиња

УДК: 347.628-055.1/.2
DOI: 10.46793/UPSSX.613V

РАЗВОЈ ПОЛОЖАЈА ИСТОПОЛНИХ ЗАЈЕДНИЦА КРОЗ ПРАКСУ ЕВРОПСКОГ СУДА ЗА ЉУДСКА ПРАВА*

Резиме

Рад настоји да прикаже тенденцију развоја правног положаја истополних заједница кроз анализу праксе Европског суда за људска права¹. У протекле две деценије став Суда о статусу истополних заједница, прошао је пут од непризнавања њиховог права на породични живот, до установљења позитивне обавезе државама чланицама Савета Европе² да истополним заједницама омогуће законско признање. Практика Суда одразила се на конвергенцију националних законодавастава у овој материји, иако европски консензус није постигнут. Наиме, већина европских држава увела је у своје законодавство одређена права за истополне парове.

У Републици Србији пре десет година припремљен је Модел закона о регистрованим истополним заједницама, али још увек није ступио на снагу.

Кључне речи: људска права, истополне заједнице, дискриминација право на брак, регистровано партнерство, Европски суд за људска права.

1. Увод

Положај истополних заједница у сфери приватног и породичног живота, у значајној мери детерминисан је културолошким и социјалним аспектима одређеног друштва, те различитим поимањима концепта породице. С тим у вези, европска законодавства определила су се за опречна решења- од давања могућности истополним партнерима да склопе брак, до потпуне пасивности у признању икаквих права која проистичу из законски регулисане заједнице.

У раду су, приказани предмети пред Судом из области породичног права: права на склапање брака односно регистрованог партнерства и права на

---

* Рад је резултат истраживања на пројекту Правног факултета Универзитета у Крагујевцу: „Усклађивање правног система Србије са стандардима Европске уније”, који се финансира из средстава Факултета.

¹ Суд.

² Државе чланице.

усвајање деце и вршење родитељског права. Подносиоци представке жалили су се на дискриминацију, позивајући се на чл. 8 Конвенције, који прописује право на приватни и породични живот и чл. 12 Конвенције који прописује право на брак. Заговарање дискриминације на основу сексуалне оријентације као људског права, ускладило се са кампањама против дискриминације на традиционалним основама.³

Одлучујући у предметима који су се тicali права на склапање брака, општи став Суда је да Конвенција не намеће државама уговорницама да пружи могућност истополним партнерима да склопе брак, у смислу чл. 12. Суд је, даље, нашао да када се држава одлучи да у своје законодавство уведе могућност склапања регистрованог партнерства, увођење разлике између истополних и хетеросексуалних парова представља кршење Конвенције. У новијим предметима Суд је утврдио обавезу правне регулације положаја истополних заједница, под чиме је пре свега имао у виду законску могућност регистрованих заједница.

Суд је прихватио представке у којима је нашао да су подносиоци дискриминисани да врше родитељско право или да усвоје дете због своје хомосексуалне оријентације, у случајевима када је хомосексуална оријентација била одлучујући разлог да предметно право буде ускраћено. У другим ситуацијама, регулисање права на усвојење остављено је маргини слободне процене држава чланица.

2. Европска конвенција о људским правима

Борба за признање права истополним заједницама води се на нивоу забране дискриминације, те су за анализиране предмете релевантни чл. 14, 8 и 12 Конвенције⁴. Члан забрањује дискриминацију, прописујући да се уживање права и слобода прописаних у овој Конвенцији обезбеђује без дискриминације по било ком основу као што су пол, раса, боја коже, језик, вероисповест, политичко или друго мишљење, национално или социјално порекло, повезаност с неком националном мањином, имовина, рођење или други статус. Овако формулисана, ова одредба јемчи појединцу заштиту од дискриминације искључиво у односу на права и слободе гарантоване Конвенцијом и њеним протоколима. Последицу ограниченог поља примене чл. 14 представља то што су из одредбе чл. 14 искључена многа права која се прописују домаћим законодавством (нпр. из области запошљавања или социјалне заштите).⁵ Суд, је међутим, екстензивно тумачио чл. 14. сматрајући

---

³ McGoldrick, D., *The Development and Status of Sexual Orientation Discrimination under International Human Rights Law*, <https://academic.oup.com/hrlr/article-abstract>, 3.

⁴ Европска конвенција о људским правима, <https://www.echr.coe.int>.

⁵ Приручник за правнике, INERIGHTS, http://www.helsinki.org.rs/hrlawyers/archives/files/sem3_clan14a.doc.

да неко материјално право не мора бити прекршено да би утврдио његову повреду.⁶ Усвајањем протокола 12, забрана дискриминације постала је аутономно право.

Право на поштовање приватног и породичног живота, дома и преписке, прописано је чл. 8 Конвенције. То право зајемчено је свима, а јавне власти неће се мешати у његово вршење сем ако то није у складу са законом и неопходно у демократском друштву у интересу националне безбедности, јавне безбедности или економске добробити земље, ради спречавања нереда или криминала, заштите здравља или морала, или ради заштите права и слобода других. Као што можемо видети, услови за мешање јавних власти у домен овог права, прописани су прилично екстензивно. Нарочито „неопходност у демократском друштву“, која умногоме зависи од нивоа остварености политичке културе одређеног друштва, чиме се суштински одређује мера његове демократичности. Управо је схватање појма „породичног“ живота прошло кроз најзначајнију промену- од резервисаности искључиво за хетеросексуалне парове до равноправног подвођења истополних заједница

Право на склапање брака Конвенција уређује чл. 12, који прописује да мушкарци и жене одговарајућег узраста имају право да ступају у брак и заснивају породицу у складу с унутрашњим законима који уређују вршење овог права. Из саме формулације овог члана не произлази ограничење права на склапање брака између особа супротног пола, али чл. 12 недвосмислено упућује на поштовање регулације националних законодавстава.

3. Пракса Суда

3.1. Право на склапање брака и регистрованог партнерства

У предмету Шалк (*Schalk*) и Копф (*Kopf*) против Аустрије⁷, Суд се први пут нашао пред изазовом да утврди да ли немогућност склапања брака између особа истог пола представља дискриминацију на основу сексуалне оријентације. Подносиоци представке,

---

⁶ На пример, Суд је утврдио да се радило о чл. 8 (праву на породични и приватни живот), у једном предмету у ком је подносиатељка преставке била спречена да, уместо венчаног, у званичним исправама задржи своје девојачко презиме. Размотривши чл. 14 у вези са чл. 8, Суд је утврдио да разлика у поступању према мушкарцима (који су задржавали своје презиме), и женама (које су биле принуђене да узму презиме свог супруга), очигледно представља дискриминацију на основу пола, након чега Суд није сматрао неопходним да се размотри да ли је прекршен чл. 8 сам за себе, Приручник о судској пракси Европског суда за људска права, The Aire centre, 2016.

⁷ *Schalk and Kopf v Austria*, App no 30141/04 .

Шалк и Копф, истополни пар из Беча, у представи поднетој 2004. године, навели су да су дискриминисани на основу своје сексуалне оријентације због немогућности да склопе брак и непостојања алтернативног законског признања њихове заједнице, које право је у Аустрији уведено ступањем на снагу Закона о регистрованом партнерству⁸ 2010. године. Суд је утврдио да није дошло до кршења чл. 14. у вези са чл. 8. Конвенције нити до кршења чл. 12. Конвенције. У светлу нових тенденција, Суд је нашао да хомосексуални пар може остваривати „породични живот” у смислу чл. 8 Конвенције, подједнако као и хетеросексуални пар.⁹ Суд је, дакле, појам породичног живота први пут проширио на истополне заједнице, што је значајни искорак у уређењу њиховог статуса, за који се дотад сматрало да припада искључиво приватној сфери. Истакавши развијање европског консензуса у правцу законског признања истополних заједница, Суд је нашао да он увек није постигнут. Суд је затим утврдио да чл. 12 Конвенције не намеће државама уговорницама обавезу да правно регулишу положај истополних заједница. Ово питање одувек је посматрано као питање које спада у поље слободне процене националног законодавца, тачније државе су биле слободне да је регулишу онако како сматрају да је адекватно приликама које у њој владају.¹⁰

Одлучујући у предмету Шапен (*Chapin*) и Шарпентје (*Charpentier*)¹¹, истополних партнерки, против Француске, Суд је потврдио свој став да и даље нема регионалног консензуса за склапање истополних бракова, иако је број држава које националним законодавствима предвиђају то право у порасту, те да забрана склапања истополних бракова не представља кршење Конвенције.

У предмету Валиантос и остали против Грчке¹² четири истополна пара, од којих су три пара живела у заједници, а један раздвојено из професионалних

---

⁸ Аустријски Закон о регистрованом партнерству из 2010. године, не изједначава регистровано партнерство с браком. Истополним партнерима није дозвољено усвајање деце, нити се родитељско право признаје партнеру који није биолошки родитељ детета зачетог асистираним репродукцијом.

⁹ Суд је супротан став заузео у предмету Мата Естевез (*Mata Estevez*) против Шпаније, 2001. године, где се подносиатељка жалила на дискриминацију због немогућности да наследи пензију своје преминуле партнерке. Г-ђа Естевез навела је да је тужена држава прекршила њено право на породични живот, позивајући се на чл. 8 Конвенције. Суд је приметио растућу тенденцију у једном броју европских држава ка законском признању стабилних истополних партнерстава, али недовољну за постизање консензуса између држава уговорница које и даље уживају широку слободу процене. Суд није прихватио представку, поновиши да трајне хомосексуалне везе не спадају у делокруг права на поштовање породичног живота, те да није дошло до кршења Конвенције од стране тужене државе, *Mata Estevez v Spain*, App no. 56501/00.

¹⁰ Самарцић, С., *Права истополних партнера у Европској унији и Србији у области брачног права*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, бр. 3/2013, стр. 443.

¹¹ *Chapin and Charpentier v. France*, App no. 40183/07.

¹² *Vallianatos and Others v. Greece* App no - 29381/09 and 32684/09.

разлога, поднела су представку у којој су тврдили да грађанска заједнице уведена законом 2008. године у Грчкој, представља кршење њиховог права на поштовање породичног и приватног живота, те дискриминацију истополних заједница. У том закону се у Грчкој први пут појављује одредба која омогућује званичну форму партнерства у виду грађанске заједнице, и то између пунолетних особа супротног пола. Суд је прихватио представке, наглашавајући да се оне не односе на општу обавезу грчких власти да омогуће законско признање истополних заједница, већ на конкретни закон којим је уведена разлика између истополних и хетеросексуалних парова, чиме су истополни парови аутоматски искључени. Тужена држава тврдила је да је закон о коме се ради донет ради заштите интереса деце, у ситуацијама када њихови родитељи нису у браку, те да истополним заједницама не би омогућио никакве законске предности које већ не могу остварити на уговорној основи. Суд је, одговарајући на ове аргументе, истакао да законски призната алтернатива браку мора имати вредност по себи, без обзира на екстензивност њених правних последица. Суд је заузео став да истополни партнери имају исте потребе за подршком и узајамном помоћи, те би грађанска заједница у позитивном грчком законодавству представљала једину могућност формализације њиховог односа.

Такође, Суд је приметио да се закон не бави искључиво положајем деце већ и организацијом живота парова који су склопили грађанску заједницу.

Значај ове пресуде је у томе што је Суд први пут проширио значење породичног живота, тако да оно обухвата и истополне парове који из „професионалних и социјалних разлога“ не живе заједно.¹³ Суд је, такође, по први пут ставио до знања да су „разлике засноване искључиво на разлозима сексуалне оријентације неприхватљиве по Конвенцији“.¹⁴

Велики заокрет Суд је начинио пресуђујући у предмету Олиари и други против Италије¹⁵. Три истополна пара у представи из 2011. године жалила су се Суду да у италијанском законодавству немају могућност да склопе брак или било који вид грађанске заједнице. Подносиоци представке позвали су се на чл. 14 у вези са чл. 8 и чл. 12, тврдећи да је та ситуација дискриминаторна и заснована искључиво на њиховој сексуалној оријентацији. Суд је потврдио став да трајна истополна заједница људи који заједно живе представља „породични живот“ у смислу чл. 8 Конвенције, и истакао да истополни парови такође имају потребу да њихово партнерство добије могућност заштите и озакоњења. Утврдио је да правна заштита која је доступна у Италији истополним паровима није обезбеђивала задовољење партнера у стабилној, посвећеној вези, те да је дошло до кршења чл. 8 Конвенције. Суд овде, први пут у својој пракси, истиче неопходност правне регулације статуса истополних парова. Међутим, остаје на ранијем становишту да у конкретном случају није повређено „право на

---

¹³ Приручник о судској пракси Европског суда за људска права, стр. 78.

¹⁴ Исто.

¹⁵ Oliari and Others v. Italy App nos. 18766/11 and 36030/11.

склапање брака“ у смислу чл. 12. Значај ове пресуде јесте установљење позитивне обавезе државама чланицама да омогуће правну регулацију статуса истополних заједница.

Наредни значајни искорак учињен је у предмету Орланди и други против Италије¹⁶ у пресуди из 2017. године. Шест истополних парова, једанаесторо држављана Италије и један држављанин Канаде, своје бракове склопили су ван Италије, у државама које право на склапање брака признају истополним партнерима. По повратку у Италију, 2012. године, покушали су да своје бракове региструју у тој земљи, што није одобрено.

Жалећи се на одбијање регистрације њихових бракова склопљених у иностранству и чињенице да нису били у могућности да се у Италији венчају или стекну било какво друго правно признање за своју породичну заједницу, подносиоци представке су се, као што је био случај у предмету Олиари и други, позвали на чл. 14 у вези са чл. 8 и чл. 12, тврдећи да је та ситуација дискриминаторна на основу сексуалне оријентације. Четири године након подношења њихове представке, 2016. године, Италија је донела закон који регулише положај истополних заједница. Суд је приметио да се притужбе парова односе на чињеницу да, у време подношења представке, они нису били у могућности да региструју своје бракове склопљене у иностранству, нити у форми брака, нити у било којој другој форми, чиме су били лишени правне заштите. Поновио је да су државе и даље слободне да ограниче брак на особе различитог пола, али да је у конкретном случају подносиоцима представке било потребно правно признање и заштита њихове везе. С тим у вези, Суд је утврдио кршење чл. 8 Конвенције од стране тужене државе јер је, занемарујући друштвену стварност, пропустила да обезбеди правни оквир који би задовољио потребе истополних заједница. Суд је нашао је да није било потребе да се испитују жалбе по чл. 14. у вези са чл. 8. или чл. 12.

Као што можемо видети Суд је у овој пресуди право истополних заједница на могућност законског признања, ставио испред слободне процене држава о ограничењу права на брак.

Штавише, можемо закључити да би исправно поступање тужене државе у конкретној ситуацији, претпостављајући да није дошло до кршења Конвенције, подразумевало признање брака од стране италијанских власти у тој земљи, иако законодавство те земље до данас не пружа ту могућност.

3.2. Право на усвојење и родитељско право

У предмету Фрете (*Fretté*) против Француске¹⁷ из 1991. године, подносилац представке сматрао је да је његов захтев за усвојење детета одбијен због његове хомосексуалне оријентације, с обзиром да француско

---

¹⁶ *Orlandi and Others v. Italy* App no. 26431/12.

¹⁷ *Fretté v. France*, App no 36515/97.

законодавство дозвољава усвојење лицима која нису у браку уз одобрење надлежног органа. Тужена држава тврдила је, између осталог, да подносилац представке није био у стању да понуди одговарајуће психолошке и породичне услове за подизање деце. Суд је утврдио да у конкретном случају није дошло до повреде чл. 14 у вези са чл. 8 Конвенције. Суд је нашао да је право на усвајање, на које се подносилац представке позивао, ограничено интересима деце која испуњавају услове за усвојење, без обзира на легитимне тежње подносиоца представке, и без довођења у питање његовог личног избора.

Салгуиеро да Силва Муота (*Salgueiro da Silva Mouta*), подносилац представке против Португала¹⁸ 1999. године, истакао је да је дискриминисан од стране португалских власти у вршењу родитељског права због своје сексуалне оријентације. Наиме, након развода од супруге, подносилац представке је ступио у заједницу живота с истополним партнером. Иако му је додељено право на вршење родитељског права над малолетним сином, то право су судови касније пренели мајци детета, из разлога подносиоачеве хомосексуалности и чињенице да живи са својим партнером. Осврнувши се на образложење пресуде португалског апелационог суда, у коме се између осталог наводи да „...дете треба да живи у традиционалној португалској породици“ и „...није на нама да одлучимо да ли је хомосексуалност болест или оријентација... свакако је абнормално и дете не треба да одраста у абнормалним околностима“, Суд је утврдио да је било разлике у поступању у погледу подносиоца представке и његове бивше супруге, искључиво због сексуалне оријентације подносиоца, што представља дискриминацију, те повреду чл. 14 Конвенције у вези са чл. 8.

У предмету Е.Б. Против Француске¹⁹ из 2005. године, подносиатељка представке, по занимању васпитачица у вртићу, у захтеву Департману социјалне службе поменула је своју хомосексуалну оријентацију и постојање сексуалне партнерке с којом није остваривала заједницу живота. Подносиатељкина партнерка није се противила усвојењу детета, али није желела ни да учествује у дететовом одгајању.²⁰ У највишој инстанци француски суд заузео је став да, упркос личним квалитетима Е.Б, начин живота који она води не обезбеђује довољно заштите и неге која је потребна детету које би било усвојено. Е.Б. је у представци навела да је дискриминисана на основу сексуалне оријентације. Одлучујући о захтеву подносиатељке преставке, Суд је нашао да је у овом случају тужена Француска прекршила чл. 14. у вези са чл. 8. Конвенције. те да је сексуално опредељење Е.Б. било одлучујући разлог да јој се ускрати одобрење за

---

¹⁸ *Salgueiro da Silva Mouta v Portugal*, App no 33290/96.

¹⁹ *EB v France*, App no 43546/02.

²⁰ Bainham, A., *Homosexual Adoption*, *The Cambridge Law Journal*, vol. 67, no. 3/2008, pp. 479–81. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/25166437>.

усвајање, упркос њеним утврђеним „неспорним личним квалитетима и способностима за васпитање деце”.

Суд је приметио да је заузео различити став у случају Фрете (*Fretté*), односно Е. Б. против Француске. У оба случаја подносиоци су хомосексуалне оријентације који су представку поднели због дискриминације у погледу усвојења детета, против Француске чије законодавство омогућује усвајање особама без партнера. Међутим, Суд се при одлучивању водио подобношћу подносиоца преставки да буду усвојитељи, након чега је нашао да је у случају Фретеа она није испуњена из разлога који се не тичу подносиоцеве сексуалне оријентације. У другом случају, закључио да је управо сексуална оријентација подносиоца Е.Б. била одлучујући разлог одбијања њеног захтева за усвајање од стране власти, те прихватио представку и установио повреду чл. 14 ст. 8 Конвенције.

Одлучујући о усвајању деце истополних партнера у регистрованој заједници, Суд изгледа нагиње традиционалном схватању. Наиме, пред судом се 2010. године наша представка двеју истополних партнерки, Газ и Дубуа²¹, које су живе у регистрованој заједници. Како француски закон асистирани репродукцију предвиђа само за хетеросексуалне парове, Дубуа се тој процедури подвргла у Белгији, уз генетски материјал анонимног донора, након чега је сина родила у Француској. Госпођи Газ француске власти одбиле су захтев за усвојење партнеркиног сина. У својој представи, подносиоца су се позвале на чл. 14 у вези са ст. 8, сматрајући поступање француских власти дискриминаторним. Суд је нашао да би правне последице простог усвојења биле супротне интересима детета, с обзиром да би усвојење подразумевало пренос дела родитељског права са биолошке мајке детета, на усвојоца. Поредом положај подносиоца представке са паром супротног пола у регистрованом партнерству у односу на усвојење, Суд је утврдио да нема различитог третмана на основу сексуалне оријентације. Одговарајући на аргумент подносиоца да хетеросексуални парови имају могућност склапања брака, Суд је остао на позицији да државе чланице имају широко поље одлучивања у тој правној ствари.

4. Закључак

Како је Суд истакао, Конвенција је живи инструмент, који се тумачи у складу са садашњим околностима. С тим у вези, проширивање спектра права истополним заједницама и особама хомосексуалне оријентације, у неумитном је порасту. Штавише, ова се тенденција рапидно развила у последњој деценији. Међутим, још увек већи број држава не омогућава законско признање животне заједнице хомосексуалних парова. Подручје о

---

²¹ Gas and Dubois v. France, App no 25951/07.

којем је реч се стога треба третирати као подручје у коме се права стварају без успостављеног консензуса.

Прва држава на свету која је дозволила склапање брака истополним партнерима била је Холандија, законом из 2001. године. Белгија је то учинила 2003. године, Шпанија 2005, а Португал 2010. године. Француска је дозволила склапање истополних бракова и право истополним паровима да усвајају децу, законом из 2013. године. У тој држави ова одлука наишла је на незадовољство грађана и бројне протесте. Све нордијске државе су омогућиле регистрованим партнерима да конвертују свој статус везе у брак и истовремено ускратиле, до тада постојећу, могућност регистрања истополних заједница. Аустрија и Немачка нису експлицитно признале право на брак истополним партнерима, али су законску заједницу истополних партнера изједначили с браком.

Грчка је могућност склапања уговора о цивилном партнерству проширила на припаднике истог пола, 2015. године, упркос противљењу неких политичких странака, као и грчке православне цркве.

Од земаља југоисточне Европе, Словенија је правно регулисала положај истополних заједница Законом о регистрацији истосполне партнерске скупности још 2006. године, а прошле године је то учинила и Црна Гора Законом о истополним партнерствима, који још увек није ступио на снагу.

Када говоримо о положају истополних партнера у Србији, до доношења Кривичног закона из 1994. године, хомосексуалност је у српском законодавству представљала кривично дело. Важећим Кривичним законом из 2006. године, старосна граница за ступање у сексуалне односе за истополне парове спуштена је са 18 на 14 година, чиме је изједначена са старосном границом за хетеросексуалне парове.

Од тада до данас није дошло до већих помака у признању права истополних заједница у области породичног права. Имајући у виду традиционални приступ схватања брака и породице, доминантно преовлађујући у Србији, те бројне и нејењавајуће социјалне, економске и политичке проблеме, права особа хомосексуалне оријентације, односно истополних заједница, остала су у запећку.

Пре десет година у Србији је припремљен Модел закона о регистрованим истополним заједницама. Одредбе овог закона изједначавају истополне и хетеросексуалне партнере у имовинским, личноимовинским, социјалним и наследним правима. Модел се не дотиче усвајања деце, које питање највише забрињава домаће јавно мњење. Као што смо видели регистрована заједница не регулише право на усвајање, нити је изједначена с брачном заједницом. Ratio законске регулативе истополне заједнице, управо је у признавању горепомнутих права.

Србија ће у будућности бити суочена са усклађивањем свог законодавства, макар у одређеној мери, са европским тенденцијама.

*Ljubica Vujnović, LL.M.,
Assistant*

DEVELOPMENT OF THE POSITION OF SAME-SEX COMMUNITIES THROUGH THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Summary

The paper intends to show the tendency of the development of the position of same-sex communities through the analysis of the practice of the European Court of Human Rights. In the past two decades, the Court's position on the status of same-sex unions has gone from not recognizing their right to family life to establishing a positive obligation for the member states of the Council of Europe to provide legal recognition to same-sex unions. The Court's practice reflected the convergence of national legislation in this matter, although a European consensus was not reached. Namely, most European countries have introduced certain rights for same-sex couples into their legislation.

In the Republic of Serbia, a Model Law on Registered Homosexual Communities was prepared ten years ago, but it has not yet entered into force.

Key words: *human rights, same-sex communities, discrimination, right to marry, registered same sex communities, European Court of Human Rights.*

Литература

Bainham, A., *Homosexual Adoption*, The Cambridge Law Journal, vol. 67, no. 3/2008, JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/25166437>.

Европска конвенција о људским правима, <https://www.echr.coe.int>.

McGoldrick, D., *The Development and Status of Sexual Orientation Discrimination under International Human Rights Law*, <https://academic.oup.com/hrlr/article-abstract>.

Приручник за правнике, INERIGHTS, http://www.helsinki.org.rs/hrlawyers/archives/files/sem3_clan14a.doc.

Приручник о судској пракси Европског суда за људска права, The Aire centre, 2016.

Самарџић, С., *Права истополних партнера у Европској унији и Србији у области брачног права*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, бр. 3/2013

Vallianatos and Others v. Greece App no - 29381/09 and 32684/09.

Gas and Dubois v. France, App no 25951/07.

EB v France, App no 43546/02.1

Chapin and Charpentier v. France, App no. 40183/07.

Mata Estevez v Spain, App no.56501/00.

Oliari and Others v. Italy App nos. 18766/11 and 36030/11.

Orlandi and Others v. Italy App no. 26431/12.

Schalk and Kopf v Austria, App no 30141/04 .

Salgueiro da Silva Mouta v Portugal, App no 33290/96.

Fretté v. France , App no 36515/97.